

elem. Nemcsak a tünődés ténye, a ráció munkája érdekes, hanem a világ, önmaga és az emberiség elfogadása. Ebből a nézőpontból mutatkozik meg igazán a verset összefoglaló sorok mélysége:

*Az ablaknál ülök Nehéz tavasz
Kincseket mutat mégis a világ
Remegés bélel hús kételkedés
Én Simeon előre s hátra nézek
és kétfelé tanácstalan vagyok...*

A kötet főbb témái a múlandóság, a természet átalakulása, a kétségek, a világ és az ember jövője feletti meditáció szigorú rendben kapcsolódnak egymáshoz. Ezen belül Csorba kiemelt, hangsúlyossá tett dolgokat, mint a bele nem nyugvás és az állandó szembesítés. Ezek nem teszik töredezetté a szemléletet, sőt a lírai világ bölcs derűjét sugallják. A rend karakterizálja a *Simeon tünődése* verseit. Az, ami „átjárt minden csöppke részt” és bentről tartja össze az egészt; a szépet és a rútat, a virulót és a hervadót, a múlandóságot és az örök létet. Az élet rendje bukkan elő a kötet minden sorából. (*Magvető*.)

LACZKÓ ANDRÁS

Cserei Mihály: Erdély históriája [1661—1711]

Bocskai István 1606-os „testamentomi rendelkezésében” szellemi-politikai örökségül és mintegy intelmül hagyta, hogy „valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kézhez kelne egy koronás király alá, úgy az erdélyieket is intjük; nemhogy attól elszakadnának vagy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerint és egyenlő értelemből, azon korona alá a régi mód szerint adják magokat.”

Az elmúlt esztendőkből több vasos, szépen gondozott kötetben is figyelemmel kísérhetjük, hogy Bocskai István utódai, mint „egyszemélyben felelősek”, miként tartották magukat mindennapi politikájukkal az idézett végakarathoz. Az 1980-ban, Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából megjelent emlékirat- és irodalmi dokumentumválogatás — (*Bethlen Gábor emlékezete*) — a nagy fejedelem magán- és közéletébe avatja az olvasót, s egyszersmind a békés, aranykorát élő Erdély szemlélődő, elégedett polgárává is honosítja őt. Szalárdi Jánosnak ugyancsak 1980-ban kiadott *Siralmas magyar krónikája* — nyelvünknek ez az alig-alig megnyitott és leltárba vett kincsesháza — fele részben tárgyalja a Bethlen Gábor halálát követő politikai és gazdasági stabilitásnak külpolitikai sikerekkel is fémjelezhető bő negyedszázadát, s fele részben a fejedelemség pusztulásának II. Rákóczi György felelőtlen lengyelországi hadjáratával kezdődő üszkös, véres esztendeit. Mindannak lerombolásához, amit négy évtized alatt építettek, négy esztendő se kellett. A felperzselt földön Bocskai végrendelete is elhamvadt.

Az Erdélyi Fejedelemség I. Apafi Mihály 1661-es trónra kerülésekor romos árnyékfejedelemség volt, és jószerével a későbbi évtizedekben is az maradt. Már nemcsak hogy a magyarországi rendi érdekek és protestantizmus védelmezőjeként nem léphetett fel, de saját rendi, vállalási s korábbi viszonylagos állami önállóságát se védelmezhetette meg a törököt Magyarország

területéről kiszorító Habsburg térhódítással szemben; 1685-től kezdve Erdély fokozatosan közvetlenül Bécestől függő tartománnyá válik. Státuszán a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke se változtatott.

A fejedelemség 1660-at követő fél évszázadának történetére vonatkozóan egyedülállóan értékes történelmi-irodalmi dokumentum Cserei Mihály *Erdély históriája* című műve. A XVIII. században nagy népszerűségnek örvendő, kéziratos másolatban terjesztett, s nyomtatásban teljes terjedelmében először tavaly megjelenő munkát Bánkúti Imre rendezte sajtó alá, látta el jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal.

Cserei Mihály „eszmerendszere” már a krónikát mintegy tartalmilag, „ideológiailag” összefoglaló 28 soros históriás énektanázatából is kihüvelykezhető, összefoglalható. Cserei, versének első szakaszában leszögezi, hogy az 1661-et követő évtizedek tragikus végzetességgel meghatározták Erdély sorsát. A nem sokkal azelőtt virágzó fejedelemségnek az általa „feldolgozott” korban bekövetkezett romlásáért Cserei Mihály két személyt tesz felelőssé: az „öreg” Teleki Mihályt, I. Apafi Mihály tanácsurát, „álnok politikai praktikái” miatt, valamint „második Rákóczi Ferencet”. Ez utóbbit ugyan Cserei nem gyűlöli annyira, mint Telekit, de az 1703 és 1712 közötti eseményeket ismertető minden mondata vád II. Rákóczi György unokája ellen; aki Erdélyt a „római császár ellen fellázította”, s ezzel nemzetét nyolc éven át kiszolgáltatta a pusztulásnak, tagjait pedig — így őt, a História szerzőjét is — nyomorba taszította, földönfutóvá tette. Mivel mind Teleki, mind Rákóczi magyarországi származású, Cserei Mihály már rigmusának hatodik szakaszában megfogalmazza a históriájában gyakran visszatérő, erdélyiekhez szóló tanulságot: „magyarországiakkal ne cimborálj”, mert szerencsétlenséget hoznak rád.

Cserei Mihály, 1709-ben, kényszerű brassói lakásának negyedik évében kezdte írni történeti visszatekintését. Nem sokkal azelőtt lépett életének ötödik évtizedébe. Apja, Cserei János, a székely feudális viszonyok között jelentős birtokosnak mondhatta magát, de mivel családi hagyományainál fogva és birtokai területi elhelyezkedése miatt, 1677–78-ban az Apafi-ellenes Béli-mozgalom elkötelezettje lett, a fejedelem — vagyis Cserei szerint: Teleki Mihály — bebörtönöztette. Apja nyolc évi fogsága a gyermek Cserei Mihály sorsát is meghatározta. Tanulmányait a kegyvesztett, kegyelemért kilincselő család kiszolgáltató helyzete szakítottatta félbe.

Ezt követően udvari szolgálatot vállalt. Egy ideig a gyűlölt Teleki Mihálynál is udvaronc volt, de jelenléte se tudta meglágyítani a gőgös úr szívét, hogy apja érdekében közbenjárjon. Holott Erdély kormányrúdjá nem is Apafi, hanem — Cserei szerint — Teleki kezében volt, így 1685-ben titokban ő „adta el a fejedelemséget” a Fogaras megyei Kercsesorában a császári követnek. A Habsburg-fennhatóságot az elkövetkező években különféle szerződések készítik elő, s a császári csapatok apránként egész Erdélyt megszállják.

A Habsburgok kiűzésére a XVII. században már csak egyetlen kísérlet történt. A törökök kegyeibe ismét visszafogadott Thököly Imre 1690-ben bravúros hadmozdulattal átkelt a Kárpátokon és a zernesti ütközetben tönkrevverte a meglepett császáriakat. Teleki Mihály, Thököly egykori híve, de ekkor már a bécsiek mellett küzdő erdélyi csapatok főgenerálisa is holtan maradt a csataterén.

„Így fizete meg Isten neki is az erdélyi urakon való sok practicájáért, kiket az országnak nagy kárával és romlásával elveszte” — nyugtázta halálát elégedetten Cserei Mihály, aki a kancellár katonájaként szintén részt vett a véres összecsapásban, így lett szemtanú-beszámolója egyedülálló forrása a zernesti ütközetnek. Diadala következtében Thököly röpke időre Erdély fejedelme lett, s néhány hónapra Cserei Mihály is felcsapott kurucnak — persze, mint később vallja, éppúgy kényszerből, mint 1705-ben, amikor II. Rákóczi Ferenc szolgálatába állott. Tény, hogy követte Thökölyt Havasalföldre is, ahol a bűjdosó kurucok a kedvező alkalomra vártak, hogy Thökölynek visszahódítsák Erdélyt. Az alkalom késett, s Cserei reményvesztett társaival együtt visszatért szülőföldjére és fölesküdtött a császárra.

Úgy tetszik, ehhez az esküjéhez köti a legtöbb meggyőződés. Históriaját olvasva hiszünk

Csereinek, amikor I. Lipót, majd I. József császár rendíthetetlen hívének tünteti fel magát. Hűségét csak az árnyékolja be, hogy a Habsburgok erdélyi uralma a protestánsok háttérbe szorítását, s az addig éppen csak megtúrt katolikusok felemelését jelenti. Márpedig Cserei buzgó protestáns, aki ha katolizál, a dúsgazdag, de gyermektelen Apor István ingó és ingatlan vagyonának örököse lehetett volna.

A bécsi udvar iránti bizalmának tápláló forrása az 1690-es Diploma Leopoldinum, amely e bizonytalan, átmeneti évtizedben, nyilván taktikai okokból, az erdélyi nemesség számára kedvezően rendezte el a fejedelemségnek közjogi helyzetét és rendjének státuszát. Többek közt a fejedelmi és rendi önkormányzat addigi szervezetét is meghagyta, szavatolta a törvényeket és biztosította a bevett vallások szabad gyakorlatát. „Bizony gyönyörűsége Diploma vala...” — sóhajt fel Cserei, felidézve két évtized múlva az emléket, majd így folytatja: „...és merem mondani, a bécsi udvar soha nem is violálta [csorbította] volna, s nagy boldogságban s békességben élhattünk volna mellette, de a három náció között való controversia [ellentét] szolgáltatata alkalmasságot annak a szent Diplomának eversiójára” [kiforgatására].

A nemzeti, vallási, rendi és személyes ellentéteknek Cserei meghatározó szerepet tulajdonít a diploma pontjainak gyakorlati felszámolásában. Jóllehet inkább arról volt szó, hogy az 1699-es karlócai béke megkötésével elhárult a török porta és magyar hívei Erdélyt állandóan fenyegető támadásának veszélye, s a bécsi udvar elérkezettnek látta az időt, hogy a fejedelemség látszatónállóságát apránként felszámolja. Ebben viszont kétségtelenül kezére játszottak a történetíró által felsorolt, főntebb idézett okok is. Cserei egyébként az uralkodót minden tekintetben makulátlannak tartja, s a magyar nemzet ellen elkövetett bűnöket a császári tábornokok és megbízottak egyéni túlkapásainak tulajdonítja. A történetíró ezeket nem kendőzi, sőt aprólékosan ismerteti is őket, ezért érezzük úgy, hogy császárpártisága nem elvakult, nem kritikátlan. Rákóczi erdélyi sikereinek okát például a következő hétköznapi tényben látta: „Erdély (...) azért hajla oly könnyen a rebellióra, mert elunták vala a németeknek sok nyomorgatását”. Hogy mit jelentett „a sok nyomorgatás”, azt Cserei több helyen is részletezi: „Az executör németek a szegénységet csigázták, kínozták, kötözték, verték, sós vízzel itatták a pénzért. Újegyházséken egy szegény ember elunván a sok kínoztást, azt felelte a németeknek: „Ahol — úgymond — üssétek el a fejemet, s véretem vegyétek el, mert én egyebet nem fizethetek. Vagy ha az nem kell, bocsássatok el hitemen, feleségemet, gyermekemet beviszem Tömösvárra, eladom a töröknek, s amit érette adnak, igaz hitemre esküszöm, nektek visszahozom«. Háromszéken pedig két ember is kiszaladván az erdőre, felakasztotta magát, megjedvén az executör kegyetlenségétől. Elég követséget küldötte nek a bécsi udvarban, eleget sirtnak, könyörgöttek, nem volt semmi haszna csak hazugságnak vélték, azt tudták, Erdélynek is olyan bővön pénze, mint más országoknak...”

Mindazonáltal Cserei azon a véleményen volt, hogy a magyarok lázongó elégedetlensége az 1690-es állapotoknál csak rosszabbat eredményezhet, s a beszállásolt, pénzsóvár katonaság kíméletlen zaklatása is jobb a belháborúval járó pusztításoknál. Erdélynek békés építőmunkára van szüksége — hangsúlyozta a szomorú tények felsorolásának összegzéséül. Ezt látszott igazolni az 1703—1711-es szabadságharc eseményora is. Mivel Rákóczinak csak ahhoz volt ereje, hogy Erdélyt elfoglalja, de ahhoz, hogy meg is tartsa, nem, földjét, birtokait, településeit kurucok és labancok éveken át kölcsönösen dúlták, pusztították, fosztogatták. „Ládd-e, magyar, hogy nincs Isten veled, hejában futsz, hejában keresed a szabadságot, mert Isten megvonta segítségét tőled...” — panaszolja némileg röstellkedve Cserei, látva, hogy a számbe-lileg nagyobb kuruc seregek sorra vereséget szenvednek a képzetesebb, fegyelmezettebb, jobban felszerelt császári csapatoktól.

A feldúlt birtokát elhagyni kényszerült „labanc” Cserei kénytelen-kelletlen a császáriak kezén levő Brassóban húzódott meg, ahonnan még néhány évig 1711-et követően se tért vissza a kurucok által kirabolt udvarházába. Az írásban lelt vigaszt s kapott kárpótlást életének beomlasztott, sűrű gyászokkal tarkított évtizedeiért. Ennek köszönhetjük a jelzett korról szóló színes, lebilincselő, s számos helyen megbízható forrásértékkel bíró elbeszélő dokumentumot.

Bánkúti Imre szavait idézve összegzésül: „A História, ahogy van: hiteles és hallomás után leírt történeteivel, meszerű párbeszédeivel, Cserei saját életének komor és derűs eseményeivel, s csodás természeti jelekkel, hiedelmeivel, földrengésekkel, betegségekkel és gyógyításuk módjával, lakodalmakkal és temetésekkel, az európai események idáig eljutó visszhangjával és hírével, jezsuiták agyafűrt cselszövéseinek leírásával, a főúri udvarok és nemesi udvarházak ünnep- és hétköznapjainak elbeszélésével, csatákkal és rablásokkal, iskoláival és egyházaival, papjaival, nemesseivel, szász polgáraival, a törökök önostorozó ünnepének tablójával: egy letűnőben levő kor és egy konzervatív beállítottságú társadalom gondolatvilágának, tudatának hű tükörképe, Erdély művelődéstörténetének irodalmi szintű megőrkítése.” (*Európa.*)

KOVÁCS ISTVÁN

F. Csanak Dóra: Két korszak határán

Művelődéstörténetírásunk szorgosan művelt területeihez tartozik a XVIII. század második fele; tanú rá az a töméntelen tanulmány, amire Kosáry Domokos hivatkozik *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című (Csanak Dóra szavával) nagy szintézisében. Az itt recenzeált monográfia hőse, a „koronaőr” Teleki József is gyakran említődik Kosáry könyvében; mégpedig elsősorban mint a felvilágosodás esküdt ellensége, a feudalizmussal összszövődött protestáns orthodoxia aulikus főúri képviselője. Kosáry még Teleki friss természettudományos tájékozódását, könyvtárainak — mert hármat is berendezett: egyet Marosvásárhelyt, egyet Pesten, egyet sziráki kastélyában — feltűnő modernségét is a haladással szembeni állásfoglalásként értelmezi: „az egykorú Magyarországon bizonyos szinten felül olyanok tájékozottságán sem kell csodálkoznunk, akik ezt is konzervatív világnézetük szolgálatában igyekeztek hasznosítani”.

Csanak Dóra monográfiája is hagyományörzés és felvilágosodás kettősségét emeli ki monográfiája alcímében (*Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*), de a tevékenység és a gondolkodás részleteiben oldva cseppet sem fog olyan kibékíthetetlenül ellentétesnek látszani a kettő, mint a nagy szintézis szigorú világnézeti perspektíváiban. Jól ismerjük persze, mióta Lucien Fèbvre figyelmeztetett rá, ezt a nagyító effektust, mely a monográfia gyűjtőlencséjével vizsgált részletekben átalakítja vagy akár eltüntetheti a távolabbról nézve meghatározónak vélt összefüggéseket, mégsem árt azonban ebből a jól ismert ellentétből kiindulni, ha meg akarjuk érteni Csanak Dóra könyvének fontosságát Teleki József személyén túl az egész magyar XVIII. század historiográfiájára.

A monográfia mindenekelőtt ismerteti röviden Teleki József életét és szélesebb körű családját, ami nélkül egy XVIII. századi arisztokrata élete egyszerűen érthetetlen. Nekik a világ sohasem konzervatívokra és haladókra oszlik, hanem a családra és a többiekre. A család jól meghatározott jogokat és kötelességeket jelentett; Teleki József esetében — aki anyai ágon méghozzá a Rádayakkal állott rokonságban — szervesen hozzátartoztak ezekhez műveltség-béli követelmények és kulturális szokások is, mint például a segítőkész érdeklődés a honi művelődés dolgai iránt, vagy a gondos honi fölkészülés a szinte kötelező külföldi tanulmányútra. Csanak Dóra jó szemmel figyelmeztet a Telekiek kulturális hagyományai közt Árva Bethlen Kata szerepére, és okkal említi, hogy „Rádayék családjában ugyanaz a művelt, könyvszerető szellem, a pietizmus felé hajló vallásosság élt, amely őt magát jellemezte”.

Teleki József neveltetésében külön is nagy fontosság jutott Bethlen Katának, aki Teleki László és Ráday Eszter — József szüleinek — „családi életében azt látta megvalósulni, amit a sors tőle megtagadott: a közös vallás kötelekében élő, a gyermeket a hagyományok szellemé-